

QADIMGI TURKIY TILDA MURAKKAB SIFATLAR LINGVOPOETIKASI

*Xadjieva Nigora Anvarovna, Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti o'qituvchisi*

LINGUOPOETICS OF COMPOUND ADJECTIVES IN OLD TURKISH

*Khadjieva Nigora Anvarovna Tashkent State University of
Oriental Studies, teacher*

ЛИНГВОПОЭТИКА СЛОЖНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

*Хаджиева Нигора Анваровна, преподаватель Ташкентского
государственного университета востоковедения*



[https://orcid.org/
0000-0003-4794-2639](https://orcid.org/0000-0003-4794-2639)

e-mail:
ninishka12@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi turkiy tilda murakkab sifatlar lingvopoetikasi haqida soʻz boradi. Qadimgi turkiy tilda murakkab sifatlarning affiksatsiya, kompozitsiya usullari bilan yasalishi, sifat yasovchi qoʻshimchalar haqida maʼlumot berilgan.

Kalit soʻzlar: sifat, tub, murakkab, yasama, affiksatsiya, kompozitsiya.

Annotation: This article examines the linguopoetics of complex adjectives in the ancient Turkic language. The formation of complex adjectives in the Old Turkic language through affixation, addition, and educational adjectives is given.

Keywords: quality, root, complex, composition, affixation, composition.

Аннотация: В данной статье рассматривается лингвопоэтика сложных прилагательных в древнетюркском языке. Приведено образование сложных прилагательных в старотюркском языке средствами аффиксации, сложения и прилагательных дополнений.

Ключевые слова: качество, базовое, сложное, искусственное, аффиксация, композиция.

KIRISH. Oʻzbek tili morfologiyasida sifatlar boshqa soʻz turkumlari qatori muhim oʻrinni egallaydi. Sifatlarning maʼno xususiyatini oʻrganganda, uning bir necha turlari mavjud ekanligi aniqlangan. Oʻzbek tilshunoslari sifatlarning maʼno turlari borasida turlicha talqin, fikr bildirishgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Sifatlar jonzot va narsa-hodisalarning belgisini ifodalaydigan soʻz turkumidir. Sifatlar semantik maʼnosi jihatidan asosan 9 turga ajraladi.

Sifatlar morfologik (affiksalar vositasida) yasalishdan tashqari yana stilistik (soʻzlarning birikuvi) va sintaktik-morfologik (yaʼni, soʻzlarning birikuvi + affiksalar) usuli bilan yasaladi. Sintaktik va sintaktik-morfologik usulda yasalgan sifatlar guruhiga:

- a) qoʻshma sifatlar;
- b) birikmali va tizma sifatlar;
- v) juft sifatlar kiradi.

Qoʻshma sifatlar. Birdan ortiq oʻzak-negizdan tashkil topgan qoʻshma sifatlar bir bosh urgʻu bilan aytilib, bir belgi-xususiyatini ifodalash uchun xizmat qiladi, masalan: *orombaxsh*.

Qoʻshma sifatlar komponentlarining qaysi soʻz turkumidan boʻlishi va ularning sintaktik jihatini koʻzda tutib, ularni morfologik va sintaktik tomondan guruhlariga ajratib analiz qilish mumkin.

Bir belgi maʼnosini ifodalash uchun sodda, qoʻshma, juft va birikmali sifatlardan tashqari tizma sifatlar. Yaʼni, turli leksik-frazeologik birikmalar, yoyiq izohlovchilar qoʻllanishi ham mumkin.

MUHOKAMA. *Ol antağ osuğluğ çoğluğ yalıñlığ küçlüg küsünlüg elig xanniñ uluğı xatunınta toğmıš körgäli sewıglıg, körklüg meñizlig üc oğlanı erti. Añ ilki uluğı oğlanıñınñ atı Maxabali erti.*

Mazmuni:

“O’sha tadbirli-chog’li, shon-shavkatlı elig xonning katta xotinidan tug’ılğan ko’rkli-suyukli, istarasi issiq uch o’g’loni bo’lar edi”.

Ushbu misolda qo’llangan qo’shma sifatlar xonning xarakter-xususiyyatini izohlash uchun xizmat qilgan. Bu o’z o’rnida jumлага o’zaro ohangdorlikni va qofiyalanish holatini keltirib chiqargan.

Men ilkisizdin berü bu yüdiğ sarsığ qanlığ yirıñlıg sewgüsüz taplağusuz yarsınçığ et-özka inçip inandım.

Mazmuni:

“Men almisoqdan beri bu chirik, sassiq qonli, yiringli, mehrsiz, mardud, jirkanch jasadga shunchalik inondım”.

Ushbu misolda *sarsığ qanlığ* qo’llangan qo’shma sifatlar muallif fikrini yaqqol, real tasavvur qilish uchun qo’llanilgan. Qo’llangan sifatlar obrazlilik, ta’sirchanlik hamda ta’kidni kuchaytirish uchun vosita sifatida xizmat qilgan.

Kultigin bitigida qutsidagi matn keltiriladi:

Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmas ärmis. Bir kisi yañılsar, oğusi? Biduni, äbi äsükiñä tägi qıdmas ärmis. Sücig sabıña, yımsäq ağısiña arturup öküş türük bodun ölüg. Türük bodun üläsikiñ, biryä Çuğay yış Tög ältün yazı qonayın tisär, tutuk bodun üläsikig anta añığ kisi ança boşgurur ärmis.

Mazmuni:

“Yaxshi, dono kishini, yaxshi, bahodir kishini tini qo’ymas ekan. Biror kishi adashsa, urug’i, xalqi, uyi-yopinçig’igacha qo’ymas ekan. Shirin so’ziga, nafis shoyisiga aldanib, ko’k turk xalqi, o’lding. Turk xalqi, Chug’ay yish, To’g altun dashtiga manzil qilay desa, turk xalqining ayrimini u yerda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan”.

Ol yämä Maxaradi elig xan ertiñü uluğ bay barımlıg, tsanları ağıliqları tariğ, ed tawar özü tolu, alp atım, sülüg küciñä tükällig, törttin siñar yer orunuğ iymis basmıš, başladaçi, imäriğmä qamağ bodunin qarasin aşmıš üklitmiş, qoptin siñar yağısiz yawlaqsiz erti.

Mazmuni:

“Ûsha Maxaradi eligxon beğad ulug, бой-бадавлат, омбору хазиналари дон-дун, мол-муллка түла, алпу мерган, күчли черикка эга, түрт томондаги ерни ўзига бўйсундирган, күпнинг ҳурматини қозонган, азалдан адолатли сиёсат юритган, бўйсунган барча элларнинг халқини кўпайтирган, ён-вери бутунлай ёвсиз-ёвузсиз эди”.

Ушбу матнда кўришимиз мумкинки, сифатлар синонимиясидан анчагина кенг қўлланилган. Ушбу матн таркибида *bay barımlıg* qo’shma sifati ham mavjud. Poetik nutqda ushbu qo’llangan sifatlar sinonimiyasi matndagi ahamiyati shundan iborakti, ular uslubiy bo’yoqdorlik va emotsionallikni oshirishga ortiq darajada xizmat qilgan. Ushbu paragraf yuzasidan olib borilgan tadqiqotimiz natijasida qo’shma, juft sifatlar salmog’i kamligi aniqlandi. Ularga nisbatan yasama sifatlar ko’lami anchagina ko’p.

Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmas ärmis. Bir kisi yañılsar, oğusi? Biduni, äbi äsükiñä tägi qıdmas ärmis. Sücig sabıña, yımsäq ağısiña arturup öküş türük bodun ölüg. Türük bodun üläsikiñ, biryä Çuğay yış Tög ältün yazı qonayın tisär, tutuk bodun üläsikig anta añığ kisi ança boşgurur ärmis.

Mazmuni:

“Yaxshi, dono kishini, yaxshi, bahodir kishini tini qo’ymas ekan. Biror kishi adashsa, urug’i, xalqi, uyi-yopinçig’igacha qo’ymas ekan. Shirin so’ziga, nafis shoyisiga aldanib, ko’k turk xalqi o’lding. Turk xalqi, Chug’ay yish, To’g altun dashtiga manzil qilay desa, turk xalqining ayrimini u yerda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan”.

Ushbu misolda insonning xarakter xususiyyatini tasvirlashda bir qancha sifatlar ketma-ketligi qo’llanilgan. *Kisig* so’ziga *ädgü, bilgä, alp* sifati leksemalari badiiy tasvirni yanada kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Bundan tashqari, *Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmas ärmis* gapidagi sifatlar tizimi ohangdorlikka o’zgacha bo’yoqdorlik bera olgan.

Biligsiz qağan olurmis ärinç, yablaq qağan olurmis ärinç, buyurqi yämä biligsiz ärinç, yablaq ärmis ärinç.

Mazmuni:

“(Taxtda) johil xoqon turganligi uchun, badfe’l xoqon turganligi uchun vaziri ham kaltafahm ekan, yovuz ekan”.

Bu misolda ham sifatlar ketma-ketligi uchraydi. Xoqon hamda vazirning xarakterini tasvirlashda *biligsiz* “жоҳил”, *yablaq* “бадфеъл” sifatlar tizimidan mahorat bilan foydalanilgan. Sababi, bu yerda faqatgina xarakter xususiyatini kuchliroq ta’kidlashdan tashqari, sa’j san’atini ham keltirib chiqaradi.

Bu o’rinda, inson harakati, fe’l-atvorining muhim sifat ko’rsatkichlari va ularning faoliyatiga ta’siri qanday bo’lishi yorqin ifodalab berilgan. Masalan, ayniqsa davlat boshlig’ining badfe’l, johil bo’lishi uning zimmasidagi juda katta mas’uliyatli vazifaning sifatsiz bajarishiga zamin bo’ladi. Undagi salbiy xislatlar atrofida gilariga ham albatta ta’sir o’tkazadi. Yoki bo’lmasam, bunday odamlar o’z atrofiga o’ziga mos yomon xulq-atvorli odamlarni to’playdi. Bundan odamlar bilan boshqariladigan mamlakat tanazzulga uchraydi.

NATIJALAR. Sifatlar tilda bir qancha uslubiy vazifalarni bajarishda juda keng imkoniyatlarga ega. Sifat so’z turkumi fikrni aniq, obrazli ifodalashga, poetik ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Natijada, bir qator badiiy vositalar aynan sifat yordamida hosil qilinadi. Masalan, epitet, tashbeh, takrir, tazod, tanosiq-us-sifat kabi badiiy san’atlar qadimgi turkiy bitiglarda uchraydi. Ularning orasida epitet, tazod va tanosiq-us-sifat badiiy san’atlarini ko’proq uchratishimiz mumkin.

Bitiglardagi sifatlar ishtirok etgan leksik vositalarning lingopoetik jihatlari zid ma’noli tasvir maqsadi va ruhiga mos keladigan aniq so’zni tanlab qo’llash bilan xarakterlanadi. Natijada mazmunning eng nozik nuqtalari, tasvir obyektini va qahramon

ruhiyatining eng kichik qirralarigacha aniq ko’rsata olishga erishadi.

XULOSA. Hozirgi paytda badiiy asarning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq qilish nafaqat o’zbek tilshunosligi, balki jahon tilshunosligining ham dolzarb masalalaridan biri bo’lib qolmoqda. Lingvopoetika nafaqat lirik, balki nasriy asarlar tiliga oid poetik ifoda imkoniyatlarining ham lisoniy vositalar orqali namoyon bo’lishini o’rganadi. Xususan, epik asarlar tili lipovopoetik tushunchasi bilan izohlanadi. Badiiy asar tili bilan bog’liq xususiyatlarning ifodalanishi til sathi birliklari yordamida amalga oshiriladi. Qadimgi turkiy bitiglarda sifatning badiiy-pragmatik ma’no, lingvopoetik mohiyat kasb etib, kontekstning badiiy-estetik ta’sirini kuchaytirish imkonini beradi. Shuningdek, sifatlar yordamida hosil qilingan ichki ohangdorlik badiiy nutq yaxlitligida okkazional uslubiy vazifa bajarib, matnning hissiy ta’sirchanligini oshirishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. O’zbek tilidan ma’ruzalar to’plami. N.Erkaboyeva (255-bet) [1;1].
2. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. G’.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov (118-bet) [2;1].
3. O’zbek tilidan ma’ruzalar to’plami. N. Erkaboyeva (258-bet) [1;2].
4. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. G’.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov (121-bet) [2;2].
5. URL: <https://Wikipedia.uz>

